

Nederland is wéér toevluchtsoord voor mensen, die geestelijk en lichamelijk in de hoogste nood verkeren. Vorige week zijn honderden Hongaren, die hun huis, hun vrienden en hun familie moesten verlaten, naar ons land gekomen waar zij hebben ervaren, dat er nog goedheid en verdraagzaamheid in de wereld bestaan. Hoe velen van hen moeten daaraan – na de talrijke jaren van diktatuur – hebben gewanhoopt? Wij zijn verheugd, dat Nederland zijn grenzen voor deze verjaagden heeft opengesteld, zoals het eeuwenlang veiligheid bood aan hen, die in andere landen in doodsnood leefden. Beter dan hooggestemde woorden bewijzen feiten, dat het bovenstaande geen fraze is. Al aan het eind van de zestiende eeuw bieden de Noordelijke Nederlanden gastvrijheid aan de protestanten uit de Zuidelijke Nederlanden. In 1597 begint de uittocht van Portugese Joden naar ons land. Slechts vijf jaar later vestigen zich de eerste vertrapte Joden uit Oost-Europa in ons land. Rond 1630 komt een stroom Calvinisten uit de Palts ons land binnen. In 1658 zijn het Franse protestanten die – omdat het Edict van Nantes is opgeheven – hun geloof en leven in gevaar achtend, zich naar Nederland spoeden. De achttiende en de negentiende eeuw schijnen, in Europa, enige verdraagzaamheid te hebben gekend: geen brede stromen verjaagden melden zich dan aan onze grenzen. Maar de twintigste eeuw, met zijn twee wereldoorlogen, revoluties, niets en niemand sparende diktaturen, drijft weer veel om hulp smeënden naar onze steden en dorpen: Belgen (1914), Oostenrijkse (1919) en Hongaarse (1922) kinderen. Als Hitler in 1933 aan de macht komt sluipen Duitse Joden ons land binnen. En na de oorlog neemt het zelf toch zwaar getroffen Nederland vele keren Duitse hongerende kinderen op, biedt het Poolse oud-strijders een nieuw vaderland. En nu weer Hongaren: veel jonge mensen, die voor hun vrijheid vchten en naar Rusland gedeporteerd dreigden te worden. Veel kinderen ook, die niet kunnen begrijpen waarom hun huizen werden stukgeschoten, waarom hun moeders huilen, waarom zij hun vriendjes en hun school moesten verlaten. Laat ons verheugd zijn, dat ons land zo gastvrij en tolerant is, en er alles toe bijdragen, dat het dit blijft.

MENS

en Wereld

Teruggeweken van de afgrond

Ontdaan en geschokt overziet de naar rede-lijkheid strevende mens de jongste periode van de wereldgeschiedenis. Zij omvat slechts enkele weken, maar deze hebben vooral het oude Europa diep getroffen. Sommigen zijn verward geworden, twijfelend omtrent hetgeen hier goed en kwaad kon worden genoemd. Zij behoorden tot hen die het ideaal der objectiviteit niet verzaken wilden, doch evenmin hun ontroeringen en medeleven het zwijgen konden opleggen. Vele anderen hebben aan hun hartstochten de vrije loop gelaten. Zij hebben psychisch gesproken een actief aandeel gehad aan het gebeuren, een stukje gewelddadige strijd meegevochten. Zelden waren zovelen positief en zonder aarzelen op de hand van een of andere strijdende partij. Wij kunnen ons niet voorstellen dat deze zekerheid aanwezig kon zijn in het gemoed van een pro-Russische kommunist, hoe blind ook zijn sektarisme, waar het de Hongaarse tragedie betreft. Maar in democratische kringen vond men geestdriftige verdedigers, óf van de opstand in Boedapest, óf van het optreden der Israëli's, óf van de Brits-Franse militaire maatregelen. En nimmer ontbraken aan het overtuigde gemoed de argumenten.

Niet zonder grote aarzeling schrijven wij over dit dramatische gebeuren. Niemand kan de betekenis ervan thans reeds overzien. Het aktuele sukses of het blijkbare falen zijn geen maatstaven. Wij schrijven dit in het midden van november en alles schijnt mislukt voor allen. De Russen hebben met hun interventie in Boedapest geen rust bereikt, de medewerking van het Hongaarse volk niet gewonnen, de wereld tegen zich in het harnas gejaagd, drie jaren van propaganda ongedaan gemaakt voor „vrede-lievende koëxistentie”, voor „niet-inmenging” en voor „respekt voor de nationale zelfbeschikking van elk volk”, volgens de „geest van Genève”. De Hongaarse nationale opstand is mislukt. Israël heeft moeten toezeggen, zijn bezette gebieden weer te ontruimen. De Engelsen en Fransen moeten wijken voor de aktiviteit der V.N. En het Suezkanaal, dat zij zeiden te willen beveiligen, is onbruikbaar. De Egyptische regering ziet de ellende van de bevolking toegelopen en een illusie van militaire kracht vervlogen. Op dit ogenblik schijnt alles zinloos te zijn geweest.

De sociaal-psychologen zullen pogen te verklaren, hoe deze uitbarstingen, van de zijde van massa's en van regeringen, juist in het jaar 1956 mogelijk waren. Lang genoeg heeft dit alles gebroeid. Wij begrijpen zo veel: dat het Hongaarse volk de onderdrukking moede was; dat de bedreigde Israëli's een preventieve operatie onvermijdelijk achtten, om hun bestaan te redden; dat enige Westeuropese mogendheden een halt wilden toeroepen aan de opmars van krachten, die een reeds zo afgenomen macht

nog verder aantastten; dat de Russen uit vrees voor verlies van belangrijke posities en met de zekerheid, dat het Westen niet kon interveniëren, hun toevlucht namen tot de klassieke terreur van de bezetter.

Maar wij willen geen neutrale toeschouwers wezen, wij kunnen dat niet, omdat wij tijdgenoten en geen nageslacht zijn. Misschien deen vele lezers het oordeel van de schrijver van deze ontboezeming: warme sympathie voor de Hongaarse vrijheidsstrijd; afschuw van de Russische interventie; veel begrip voor de Israëli'sche aktie, zonder deze verstandig te vinden; veroordeling van het eigenmachtige militaire optreden van Engelsen en Fransen in Egypte.

Op welke gronden berusten zulke oordelen? Niet op de mindere of meerdere mate van het plegen van geweld. In de Hongaarse burgeroorlog (vóór de eveneens gewelddadige interventie der Russen) zijn van beide zijden gruwelen gepleegd; de Israëli's hebben zich krijgshaftig verheugd over het feit, dat hun verliezen zoveel geringer waren dan die der Egyptenaren; Britten en Fransen hebben verwoestingen aangericht, ook onder de burgerbevolking. Er zijn in dit drama geen heiligen geweest. Doch de humanist – hoewel hij weet dat alle geweld de beste bedoelingen bevlekt en wilde driften moet wakker roepen – oordeelt toch in de eerste plaats naar motieven, de beweegredenen. De Hongaren hebben vrij willen zijn, de Israëli's hebben in vrede willen leven. En om die redenen is er ook verschil in de mate van veroordeling van de Russische regering (die een ouderwets stukje kolonialisme vertoonde met een tot zwijgen gedoemde eigen bevolking) en van het domme en wanhopige, maar kennelijk als defensief bedoelde optreden van Britse en Franse regeringen, die reeds na twee dagen van verdere strijd afzagen, onder de druk van een vrijgelaten openbare mening van de Verenigde Naties en van de verstoorde bondgenoten.

Wij kunnen dus niet anders dan partij kiezen en pogen, onze oordelen te nuanceren. En toch... welk een bittere ervaring. In de eerste plaats over de uitbarstingen van massaal geweld. Ten tweede over de heftige driftmatigheid van wie daaraan geen deel namen. Ten derde over de stroom van opwindende geruchten, onware berichten, ophitsende overdrijvingen ook uit bronnen en van lieden, die men in andere omstandigheden als fatsoenlijk en betrouwbaar kan beschouwen. Wens en vrees hebben weer eens een typische oorlogspsychose gekweekt, waarvan hamsteren en slapeloosheid nog de onschuldigste gevolgen waren.

Geen mens is in zulke tijden neutraal. Dat ware onmenselijk of bovenmenselijk. En gelukkig zijn de humanisten menselijk. Maar hopelijk

(Zie verder pag. 2) →

LENI DE ZWART:

Jacques Perk (1859—1881)

Deze maand is het 75 jaar geleden dat Jacques Perk op 22-jarige leeftijd overleed. Uiterst belangrijk is ongetwijfeld dat ter gelegenheid hiervan nu het verzamelde werk van Perk uitgegeven wordt, n.l. een deel gedichten, een deel jeugdverzen en -proza, een deel brieven en dokumenten, en een biografie door prof. dr. G. Stuiveling.

Heel jong is Perk gestorven — nog vóór de beweging van Tachtig tot ontplooiing kwam, maar zijn werk heeft in belangrijke mate doorgewerkt in deze beweging.

Zo nauw verbonden als Perk is met zijn opvolgers in de poëzie, zo scherp valt hij te scheiden van zijn voorgangers. In de voorrede van Willem Kloos voor de druk van de gedichten van Jacques Perk worden deze voorgangers uitvoerig getypeerd: „de ziel van Vondel die, eensklaps, in zijn ferm-stappenden, eindloos zich slingrenden legertocht van geördende verzen, zich een oogwenk bezinnend, poost, en, de Schoonheid met zijn arm omwindend, haar kijkt in de oogen, diep en klaar”. En Bilderdijk „strak-willend, norsch-brommend commandoerend de sterk-gespierde, rijen zijner verzen, als waren zij stoere soldaten van taal”. Poot, „schoon óók meê zich latend slepen in de windvlaag van uiterlijk rhythmisch vertoon, weet zich soms, trillende, plots in te houden om met stil-eerbiedige, ontroerde aandacht de Schoonheid te groeten, die de Al-énige is”. Da Costa, „die soms plotseling met een stuk-of-wat hooglijk-fiere, machtig-oplichtende regels dorst te treden uit het stelselmatig-gegladde spoor”. Daarnaast stond dan nog de zogenaamde godsdienstige poëzie, waarvan de artistieke waarde door Kloos ontkend werd, en die ook inderdaad niet blijvend is gebleken. Slechts Potgieter, „de serieuze, echt-waardevolle Potgieter (lezer van heden, verbaast ge U?) met zijn strengen trots van emotie en gedachte, fijn-hooge emotie en breede gedachte, treedt hier met rustigen stap uit de rij”.

En in dit gezelschap valt nu ineens een Perk binnen, Perk, de impressionist, de lyrikus, de dichter, die verliefd moest zijn om te kunnen dichten. De eerste vrouw in zijn leven was Marie Champury, de dochter van zijn Franse leraar op de h.b.s. Hun relatie duurt maar kort, eigenlijk alleen het voorjaar van 1877. Verzet van de kant van de familie van het meisje leidde tot een uiteengaan. Desniettemin

heeft dit meisje hem geïnspireerd tot een groot aantal verzen, die, al waren ze dan nog niet belangrijk, toch een uiterst nuttige vooroefening zijn gebleken voor zijn latere werk. Dan, in de zomer van 1879, gaat Perk voor zijn gezondheid (hij had een jaar te voren een bloedspuwing gehad) naar Laroche in de Ardennen, waar hij Mathilde Thomas, „een blonde jonge dame van twintig jaar, verloofd en lief” — zoals Perk zelf later schrijft — ontmoet. Hun omgang duurt al bijzonder kort (vijf dagen) maar is doorslaggevend voor een cyklus minneliederen, die Perk reeds tevoren van plan was te schrijven en die als de Mathilde-krans bekend is geworden.

De verhouding Perk-Mathilde wordt door velen verschillend beoordeeld. Evenals Marie was ook Mathilde hem muze-minnares, maar Mathilde zelfs waarschijnlijk meer muze dan minnares. Jacques schrijft zelf enige tijd later: „Ze heeft voor mij geposeerd als model.” Dat Perk voor Mathilde een werkelijke grote liefde gevoeld en zich teruggetrokken zou hebben omdat zij verloofd was, vindt weinig grond in de gegevens die wij bezitten. Waarschijnlijker is dat de Mathilde-cyklus ontstaan is uit een toevallig samentreffen van drie belangrijke factoren: Perks eigen artistieke verlangen om zo'n cyklus te schrijven, de grote indruk die de

natuur van de Ardennen op hem, uiterst natuurgevoelige jongen, maakte, met last-but-not-least de zeer zeker diepe indruk die Mathilde als beeld-van-de-vrouw op hem maakte.

In het vroege voorjaar van 1881 komt dan de liefde voor Joanna Blancke, de zuster van zijn aanstaande zwager. De grot-sonnetten, die reeds eerder geschreven waren, worden dan uitgebreid met enkele verzen en met haar naam in de tekst gepubliceerd. Ook het beroemde Iris-gedicht is aan haar opgedragen. Wie wil proberen iets te begrijpen van wat de verhouding Perk-Joanna is geweest, leze „Een dichter verliefd”, brieven van Jacques Perk aan Joanna C. Blancke, uitgegeven en ingeleid door dr. G. Stuiveling 1939. Begonnen als een filippine-korrespondentie (zij moesten elkaar iedere vijftiende van de maand een brief schrijven op straffe van een klein aandenken bij het vergeten van de datum) groeit dit, althans voor Perk, uit tot een grote liefde, waarvan enige ontroerende brieven nu nog getuigen. De brieven van Joanna zijn helaas niet bewaard, waardoor het moeilijk is geworden haar wisselende stemmingen te volgen: een feit is echter dat in juli 1881 de verloving van Joanna met een ander officieel bekend wordt gemaakt (Perk vernam het al in het begin van juni), maar dat zij de dag daarop deze verloving weer verbreekt. Het is onzeker of Perk hierin een faktor is geweest of niet. Wél aanvaardt Joanna de opdracht van het beroemde Iris-gedicht nog — maar Perks dood in november 1881 heeft iedere mogelijke wending afgesneden.

Tot slot van deze korte beschouwing wil ik nog enige gedichten citeren: in de eerste plaats:

HEMELVAART

*De rondende afgrond blauwt in zonnegloed,
En wijkt ver in de verte en hoog naar boven, —
Mijn ziel wiekt als een leeuwriks-lied naar boven,
Tot, boven 't licht, haar lichter licht gemoet:*

*Zij baadt zich in den lauwen aether-vloed,
En hoort met hosiannaas 't leven loven, —
Het floers is weg van de eeuwigheid geschoven,
De Godheid troont . . . diep in mijn trotsch gemoed;*

*De hemel is mijn hart, en met den voet
Druk ik loodzwaar den schemel mijner aard,
En, nederblikkend, is mijn glimlach zoet:*

*Ik zie daar onverstand en ziele-voosheid . . .
Genoegen lacht . . . ik lach . . . en, met een vaart,
Stoot ik de wereld weg in de eindeloosheid.*

In de eigen tijd werd Perk eerder aangevallen dan geëerd: hoe „modern” moet dit gedicht dan ook niet geklonken hebben in Bilderdijkse oren. Kurieus daarbij is dat de slotregel vrijwel letterlijk aan Bilderdijk is of kan zijn ontleend:

„De wereld met den voet te stooten
Ziedaar hetgeen den Dichter maakt!”
We kunnen hem, die zo kort leefde en wiens grootste vreugde toch zonder twijfel het dichten is geweest, niet beter herdenken dan met zijn „programma-gedicht”:

AAN DE SONNETTEN

*Klinkt helder op, gebeeldhouwde sonnetten,
Gij, kindren van de rustige gedachte!
De ware vrijheid luistert naar de wetten:
Hij stelt de wet, die úwe wetten achte:*

*Naar eigen hand de vrije taal te zetten,
Is eedle kunst, geen grens, die haar ontkrachtte:
Beperking moet vernuft en vinding wetten;
Tot heerschen is, wie zich beheerscht, bij machte: —*

*De geest in enge grenzen ingetogen,
Schijnt krachtig als de popel op te schieten,
En de aard' te boren en den blauwen hoogen:*

*Een zee van liefde in droppen uit te gieten,
Zacht, één voor één — ziedaar mijn heerlijk pogen . . .
Sonnetten, klinkt! U dichten was genieten.*

(Slot van pag. 1)

niet ál te menselijk in de beschamende zin van van het woord. Om de vrede te redden zijn een koel verstand en een redelijke bezinning noodzakelijk. Men poge die te herwinnen, nu het schijnt dat het ergste is voorkomen. Dat ergste is een derde wereldoorlog met kernwapens. Met alle middelen moeten verenigde naties (al zijn dat misschien niet de komplette V.N.) er naar streven, aan de Hongaren hun vrijheid, aan Israël zijn veiligheid, aan de wereld zijn vrije vaart door het Suezkanaal en aan de Arabieren opheffing uit hun materiële ellende te verzekeren. Economische pressie, morele druk, afschrikwekkende vooruitzichten en beloningen zullen daarbij wel een rol moeten spelen. Doch men sluite methoden uit, die een oorlog dreigen te ontketen, waarin geen overwinnaars meer zullen juichen, omdat allen verslagen zullen zijn. En men hoede zich er voor, een oorlogsmentaliteit aan te moedigen.

Dit is geen preek. Het is een zakelijke, nuchtere waarschuwing.

CONSTANDSE

Vrijzinnigheid in de Herv. Kerk

(Antwoord aan dr. O. Noordenbos)

Dat dr. Noordenbos aandacht heeft willen wijden aan de problemen der links-vrijzinnigen in de Herv. Kerk in het nummer van „Mens en Wereld” van 15 sept. jl., heeft mij zeer verheugd. Ik stel veel prijs op het oordeel, dat men in de kringen van het Hum. Verbond over deze problemen heeft. Mijn antwoord moet dan ook gezien worden, niet als voor mij definitief, maar als een bijdrage in de discussie.

Om te beginnen moet ik op enkele onjuistheden wijzen. Het is niet zo, dat in de in 1951 ingevoerde kerkorde van de Herv. Kerk reeds een belijdenis werd geformuleerd. Wel werd deze kerk door haar kerkorde tot een „belijdende kerk”, maar de inhoud van dat belijden bleef nog min of meer onzeker. Het werd slechts gebonden aan enkele zeer bepaalde richtlijnen: „in dankbare gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift” en „in gemeenschap met de belijdenis der Vaders”. Het zijn deze richtlijnen, die door de principieel-vrijzinnigen niet aanvaard kunnen worden. Zij kunnen niet belijden „in gehoorzaamheid aan de H. Schrift” en „in gemeenschap met de belijdenis der Vaders”, al bieden deze uitdrukkingen, naar men ons zegt, de mogelijkheid tot een ruime interpretatie. De ontwerpgeschriften: „Fundamenten en Perspectieven”, „Dienstboek der Herv. Kerk” en „Leer aangaande de Heilige Schrift”, die na de kerkorde ter tafel zijn gekomen, en die te beschouwen zijn als een nadere uitwerking van deze richtlijnen, zijn duidelijke symptomen, van wat op deze grondslag te verwachten is.

Een tweede onjuistheid is, dat aan de Vrijzinnige predikanten nog respijt zou zijn verleend tot 1961 voor het zich aanpassen aan deze belijdenis. In werkelijkheid is het zo, dat in 1961 (tien jaar na de invoering van de kerkorde) de leertucht in volle konsekwentie van kracht wordt. Na die datum kunnen predikanten en ambtsdragers worden afgezet als hun belijden niet in overeenstemming is met het belijden van de Herv. Kerk. Maar, zoals gezegd, dat belijden staat nog niet geheel vast. De betekenis van bovengenoemde richtlijnen wordt ook aan orthodoxe kant verschillend geïnterpreteerd. Daardoor wordt het uitvoeren van leertucht voorlopig nog bemoeilijkt. Dit neemt echter niet weg, dat t.o.v. de links-vrijzinnigen de leertucht wel degelijk in werking zou kunnen worden gesteld. Zij kunnen immers bovengenoemde richtlijnen, die wel officieel vastgesteld zijn, zelfs niet aanvaarden.

Maar nu de hoofdzaak! Zijn deze links-vrijzinnigen nog wel kristelijk te noemen? Horen zij nog wel in de kerk thuis? Zijn zij niet „op de nok van de kerk komen te zitten in plaats van onder haar dak”? Moeten zij zich niet een nieuw onderdak verschaffen? Alleen maar vragen door dr. Noordenbos gesteld! En ik moet zeggen: deze vragen zijn niet onbegrijpelijk en hebben ongetwijfeld redelijke zin. Zij hebben ook reeds vroeger de geesten beziggehouden. Het standpunt, dat dr. Noordenbos inneemt, komt overeen met dat van Allard Pierson en Conrad Busken Huet, die indertijd uit de kerk getreden zijn, omdat zij meenden er niet meer in te horen. Voor hen stond en viel de kerk met haar grondslag van een bijzondere, eenmalige, absolute openbaring.

Daarmee was het wezen en de structuur van de kerk verbonden. Toen zij deze grondslag niet langer konden aanvaarden, vonden zij, dat zij de konsekwentie daaruit moesten trekken en de kerk verlaten, omdat zij anders – binnen deze kerk – afbrekend zouden werken.

Het kan echter dr. Noordenbos niet onbekend zijn, dat er ook een andere visie was in die tijd, die bij monde van dr. Kueneen aan het woord kwam. Ongetwijfeld is er, aldus dr. Kueneen, een tegenstelling tussen het supranaturalisme van de belijdenisgeschriften en de organische wereldbeschouwing van de modernen, maar deze breuk is niet plotseling gekomen, maar hangt samen met en vloeit voort uit een breed historisch proces. De principes der modernen zijn reeds voorbereid door de sekten van eeuwen geleden, hebben een grote stoot gekregen in de tijd van de Verlichting, en hebben tot een grote doorbraak in de kerk geleid in de negentiende eeuw. Het verzet tegen het supranaturalisme heeft in de kerk steeds meer veld gewonnen en zal dat in de toekomst blijven doen.

Dr. Kueneen gelooft in ontwikkeling, ook in de kerk. Het is zelfs zo, dat, volgens dr. Kueneen, het modernisme de vorm zou kunnen blijken te zijn, waardoor de geestelijke waarheid van het kristendom voor de toekomst levend kan blijven. Het supranaturalisme is dus, volgens dr. Kueneen, niet het *gelóóf* van de kerk, het is alleen de *vórm*, waarin de kerk eenmaal haar geloof uitgesproken heeft. Ook zonder deze vorm blijft de kerk een godsdienstig en kristelijk instituut. De modernen doen „verwoestend” werk in zoverre zij deze vorm vernietigen, maar zij doen het om de inhoud te bewaren.

Aldus ongeveer dr. Kueneen! Wat heeft ons nu de historie geleerd sedert dr. Kueneen leefde? Enerzijds schijnt zij Pierson en Huet gelijk te geven. In de R.K. Kerk werd het modernisme onderdrukt. Ook in de protestantse kerken was er sprake van een terugdringen van het modernisme. Denk maar aan de ontwikkeling in Duitsland en Nederland in deze eeuw! En toch, hoeveel is er ook bij de orthodoxie veranderd! Zelfs de R.K.Kerk heeft zich niet geheel aan de invloed van het modernisme kunnen onttrekken. En de protestantse orthodoxie heeft diepgaande veranderingen ondergaan, die resulteerden in de huidige z.g. midden-orthodoxie. Nog heeft deze de oude openbaringsgrondslag niet laten vallen, maar hoe inkonsekvent en halfslachtig is haar theologie in menig opzicht! Kortom, we kunnen zeggen, dat de strijd nog onbeslist is.

En nu de principiele vraag: Zijn vorm en inhoud onafscheidelijk met elkaar verbonden? In casu: Is het kristendom noodzakelijk verbonden met zijn historische supranaturalistische grondslag?

Staat of valt de Kerk met het geloof van bijzondere, eenmalige, absolute openbaring? Ongetwijfeld ondergaat het kristelijk geloof diepgaande veranderingen als de denkvormen veranderen. En ongetwijfeld wordt het wezen en de structuur van de kerk, zoals zij is, ernstig aangetast door die verandering in wereldbeschouwelijke grondslag. Maar wordt daardoor

het wezenlijkste getroffen? Wat is het wezenlijkste van kristendom en Kerk? Is dat niet de geestelijke en zedelijke waarheid van het evangelie; is dat niet de zedelijke gestalte van Kristus, die in het N.T. voor ons oprijst en door de historie van het kristendom ons tegemoetreedt? Is dat niet die diepe, rijke liefde, die Kristus ons geleerd heeft en die hij ons getoond heeft in zijn persoon en die op haar schoonst beschreven wordt in 1 kor. 13?

Vindt u dit vaag? En toch is het zo, dat ieder wel weet, van welke schakering hij ook zij, zelfs buitenkerkelijken, wat daaronder verstaan wordt.

Vindt u dit gering? En toch is het zo, dat het juist deze liefde, deze geestelijke gestalte van Kristus, is geweest, die de edelste figuren uit de geschiedenis heeft aangedreven tot hun opofferend leven.

Welnu, deze geestelijke waarheid van het kristendom, deze geestelijke gestalte van Kristus, zijn niet gebonden aan de denkvormen van het verleden, zij kunnen evengoed opgenomen worden in het verband van een humanistische wereldbeschouwing.

En het is daarom, dat ik in mijn brochure opgekomen ben voor ruimte, ook voor principiële vrijzinnigen, in de Hervormde Kerk. Ik zou het niet gaarne op een breuk willen laten aankomen. Niet om de kerk zelf, die daardoor overgelaten zou worden aan de orthodoxie en waarschijnlijk in nog meer reactionaire richting zich zou ontwikkelen, en niet om ons volk, dat niet gebaat is bij radikale scheidingen tussen de verschillende levensbeschouwingen. Het is zelfs zo, dat de nood der wereld orthodoxie en vrijzinnigheid dwingt tot samengaan. Samen komen zij tegemoet enerzijds aan de behoefte bij velen aan objectief houvast en een vast gezag, anderzijds aan de behoefte bij minstens zo velen aan een zinsgeving van het leven in de wereld van vandaag.

Van de nood der wereld uit beschouwd vult orthodoxie en vrijzinnigheid elkander aan. Ik zou daarom gaarne willen een volkskerk, die ruimte biedt voor orthodoxen en modernen en waartoe zelfs „buitenkerkelijke humanisten zouden kunnen naderen”. Dit laatste lijkt u vreemd? Maar het is immers zo, dat de humanisten op hun grondslag geen bezwaar behoeven te hebben tegen het geestelijke kristendom, zoals het door mij en anderen wordt voorgestaan. Zij zijn er zelfs ten diepste mee verwant!

Toen men aan Albert Schweitzer eens de vraag stelde of hij nu eigenlijk kristen of humanist was, antwoordde hij: „Waarom zou ik onderscheid maken tussen humanisme en liefde tot Kristus? Ik voel ze beide in mij verenigd, beide elkaar begrijpend, uit elkaar voortvloeiend. Ik geloof, dat iedere ware liefde, die uit humanisme geboren is, in staat is de liefde, tot welke Jezus ons drijft, te begrijpen en daarom begroet ik alle liefde uit humanisme in de harten der mensen als iets, dat ze in de nabijheid voor Kristus kan brengen.” Het punt dus, waar orthodoxie en vrijzinnigen, ook humanisten, elkaar kunnen ontmoeten, is bij de gestalte van Kristus. Wat hen verbindt is de liefde van Kristus en hun gerichtheid op hem.

Zulk een volkskerk zou een andere kerkopvatting moeten zijn toegedaan dan de huidige Herv. Kerk. Zij zou geen belijdende kerk kunnen zijn in de traditionele zin. Haar gemeenschappelijk belijden, dat een belijden met het hart zou zijn van het wezenlijkste van het kristendom, zou zich tot het bovenstaande moeten beperken. En op de bodem van deze „belijdenis” zou er vrijheid moeten zijn voor iedere stroming binnen de Kerk om tot eigen formuleringen te komen. Zij zou zich moeten houden aan de oude remonstrantse spreuk: „Eenheid in het nodige, vrijheid in het onzekere, in alles de liefde”.

(Zie verder pag.4) →

Een kinderhand is gauw gevuld

Het vrijzinnig hervormde weekblad „Kerk en Wereld” heeft enige goedmoedige spot bedreven (aldus het Parool 5-10-56) met het gebruik van namen als Erasmus, de Ark en Socrates in de humanistische beweging. „Als het Humanistisch Verbond zijn vaart op de wateren van het geestesleven begint,” aldus Kerk en Wereld, „schijnt het niet anders te kunnen doen dan toevlucht zoeken in de ark der grote godsdienstige traditie van het Westen!”

„Als u begrijpt wat ik bedoel,” zouden we er met een bekend humanist (of is het een teoloog?) aan toe willen voegen. We zijn het ook helemaal met „Kerk en Wereld” eens. Socrates, Bruno, Galilei, Erasmus, Coornhert, en zo vele anderen (bijvoorbeeld in ons land nog Socinius) stonden allemaal geheel, gedeeltelijk of nog net, in de grote godsdienstige traditie van het Westen. Onder anderen doordat zij allemaal, konform die traditie blijkbaar, vervolgd, gemarteld, verbannen of verbrand zijn. Maar nee, dit dreigt te ontaarden in spot die niet meer goedmoedig is. Laten we zo niet doorgaan.

Wat Erasmus betreft kunnen we „Kerk en Wereld” gerust stellen. Men heeft zijn naam, naar ons bekend is, aan het nieuwe huis in Utrecht willen verbinden, om daarmee tot uitdrukking te brengen dat dit een ontmoetingspunt zou kunnen zijn, niet alleen voor ongodsdienstige humanisten, maar voor vrijzinnig denkenden in het algemeen. Blijkens de „goedmoedige spot” van „Kerk en Wereld” is dat dus een goede greep geweest.

Van Socrates wisten wij zo niet dat hij in de grote godsdienstige traditie van het Westen stond. Ook niet dat hij duidelijk en vele malen van zijn godsgeloof heeft geuigd. Maar hij gebruikt inderdaad het woord God een enkele maal. Trouwens Spinoza doet dat veel vaker. Die kan dus ook ingeschreven worden in de grote godsdienstige traditie van het Westen. Ja, ja, een kinderhand is gauw gevuld. Het is

prettig te weten dat we allemaal zo dicht bij elkaar staan, en dat „Kerk en Wereld” zo gemakkelijk te bevredigen is. Mogen we in dit verband ook Multatuli met zijn „gebed van de onwetende” nog minzaam aanbevelen?

En dan ook nog iets over die „Ark”. „Kerk en Wereld” weet dat zo niet, maar het moet eens komen kijken daar in Nunspeet. Dat bizarre ding lijkt zo verduveld veel op een fraaie woonschuit, dat die naam zich wel moet opdringen, ook zonder dat men nog zijn toevlucht zoekt in „de grote godsdienstige traditie van het Westen”. We hebben daar overigens niets tegen, want we staan uiteraard in die traditie. Die op zijn beurt weer niet denkbaar is zonder de tenminste even oude Helleense traditie. Het herhaalde beroep op figuren als Socrates, Plato en Aristoteles die enige eeuwen vóór Kristus leefden, zou dat ook wel doen denken.

Maar hoe zouden we ook de eieren van de omelet kunnen scheiden, als die cmelet juist gebakken is met de bedoeling dat ze niet te scheiden zouden zijn, zoals Cripps in ander verband eens heeft gezegd. We zijn het eens met ds. Buskes, die naar aanleiding van dit alles (nog steeds volgens Het Parool 5-10-56) in „De Waagschaal” schrijft: „Kristendom en humanisme zijn twee „feindliche Brüder”... Socrates en Erasmus hebben de humanisten nog wel iets te zeggen.” Zeker, zeggen wij daarop, maar de kristenen, hun hebben ze toch ook wel iets te zeggen, of niet! 't Is maar een vraag! In-tussen gaat ds. Buskes voort: „En misschien heeft zelfs de ark hun (de humanisten) nog iets te zeggen. Want er komt in ons aller leven een ogenblik – als de zondvloed komt – dat wij het met humaniteit alleen niet redden...”

Inderdaad, dan is ook een ark of een vlot nodig, en dat lijkt ons echt humanistisch!

J. VAN P.

zinnigen, in onze moeilijke situatie, er soms ook wel naar verlangen.

P. VAN WIJNEN
(Haren, Gron.)

Het doet mij groot genoegen, dat ds. Van Wijnen zo uitvoerig op mijn artikel in „Mens en Wereld” van 15 september is ingegaan. Ik dank hem, om te beginnen, voor de correctie van enkele onjuistheden in mijn artikel, maar het moet mij van het hart, dat, als hij er mij op wijst dat de kerkorde van 1951 niet reeds een belijdenis heeft geformuleerd, dit voor een buitenstaander wat vreemd klinkt. Hem ontgaat enigszins de fijne nuance van een belijdende kerk die geen belijdenis heeft, daarentegen wel „zeer bepaalde richtlijnen” die blijkbaar al zoveel belijdenis bevatten, dat ds. v. W. en de zijnen niet kunnen belijden wat deze richtlijnen inhouden. Ik weet wel dat er dan nog de slag om de arm – niet van ds. v. W., maar van de Kerk – is van de mogelijkheid van een „ruime interpretatie”. Maar dat kan bij ds. v. W. en wie zo denken als hij, niet de bezorgdheid wegnemen voor wat in 1961 kan gebeuren als op grond, niet van een belijdenis maar van richtlijnen die officieel zijn vastgesteld, het tuchtrecht in werking gaat treden.

Maar nu de hoofdzaak. Dat het standpunt dat ik inneem dat van Allard Pierson en van Busken Huet is, dat klopt. Ik weet ook dat de meeste vrijzinnige theologen toen hebben ge-

zegd: Wij blijven. Ook zij meenden een scheiding te kunnen maken tussen vorm en inhoud. De vraag was echter en is nog: kan men de nieuwe wijn nog in zakken bewaren die aan die nieuwe wijn nog te veel de smaak meegeven van de oude zakken waarin zo lang de oude wijn is geborgen geweest. Een inhoud, die van zulk een algemeen-menselijke kwaliteit is, die de historische bepaaldheid en betrekkelijkheid zozeer achter zich heeft gelaten, moest volgens de bovengenoemde afvalligen en moet ook volgens mij – en nu nog veel meer – ook met de oude vormen breken.

Het wezenlijke van het kristendom – beter gezegd van het kristelijke geloof – is volgens ds. v. W. niet gelegen in het geloof aan een bijzondere openbaring maar in de geestelijke en zedelijke waarheid van het evangelie, in de diepe, rijke liefde die Kristus ons heeft geleerd en in zijn persoon heeft getoond, in de zedelijke gestalte van Kristus.

Nu begint de moeilijkheid al dadelijk, als men deze gestalte nader wil treden. De vrijzinnigen hebben hem, volgens mij historisch ongeoorloofd, zijn trekken van goddelijke persoon ontnomen. Deze menselijke of vermense-lijke figuur is, als men zijn historiciteit, wat de meeste vrijzinnigen doen, aanvaardt maar er al het in verweven mytische en apokalyptische aftrekt, volkomen onbenaderbaar zonder... in die gedaante te projecteren wat men in hem wenst te zien. Wie niet meer op een of andere wijze met de Kerk verbonden of aan haar verknocht is, kan zich deze figuur eenvoudig niet voorstellen als de centrale figuur van een volkskerk die buitenkerkelijke humanisten volgens ds. Van Wijnen zouden kunnen naderen, welke dan zo ruim zou zijn, dat er plaats zou zijn voor vrijzinnige en orthodoxe kristenen meteen.

Het zijn een aantal factoren van ingewikkelde geestelijke en sociale aard die hebben gemaakt dat de vrijzinnigheid van de vorige eeuw zich niet verder heeft kunnen doorzetten, maar dat daarop een reactie is gevolgd naar de hele en halve (midden) orthodoxie terug. De nieuwe wijn kon niet verder vrijzinnig aangelengd worden of het zou geen kristelijke wijn meer zijn, maar onkristelijk water dat de oude zakken zouden bevatten. Waarom, vraag ik aan ds. Van Wijnen, zouden buitenkerkelijke humanisten toetreden tot een zg. volkskerk, waarin het ene deel met het andere niets gemeen zou hebben?

Ik geloof dat wij in onze tijd niet meer kunnen doorgaan in de oude lijn van de binnenkerkelijke strijd tussen vrijzinnigheid en orthodoxie. Vestdijk heeft in zijn door theologen veel te weinig ter harte genomen boek „De toekomst der religie”, waarvan dr. F. Sierksma in zijn pas verschenen studie „De religieuze projectie” heeft gezegd dat het de belangrijkste godsdienstpsychologie hier te lande is (blz. 196), ook gesproken van het kristendom dat water in zijn wijn moest doen (blz. 305), maar hij bedoelde hiermee wat anders dan het vrijzinnig aanlengen. Hij wilde het bij wijze van spreken „Aziatisch” verruimen en gaf de voorkeur aan „een wereldreligie van boeddhistische stempel”. En Sierksma maakt in zijn boek ook duidelijk hoezeer het boeddhisme zich heeft ontdaan van het projecteren en verabsoluteren van zijn projectie waar het kristendom nog zozeer in is blijven steken.

Dat wij allen op een bepaalde manier kristenen zijn, zoals Vestdijk erkent en Ter Braak al heeft betoogd, dat wij ergens in onze instinkten zo zijn, betekent niet dat daarop een heel ruime volkskerk kan worden opgebouwd. De vrijzinnigheid van onze tijd zou, dunkt mij, een taak kunnen vinden zich, mede in verband van het teloorgaan van de centrale positie van de westers-kristelijke wereld, te beraden over de laatste consequenties van een wereldruime vrijzinnigheid.

DR. O. NOORDENBOS

IN EN OM

Internationaal Humanisme

het Humanistisch Verbond

MEDEDELINGEN VOOR DE LEDEN

No. 7

Verklaring van het Hoofdbestuur

Met ontsteltenis hebben wij allen de gebeurtenissen in Hongarije gevolgd. Woede heeft ons bevangen toen dit drama zich voltrok. Verdriet vervult ons om de ellende van het Hongaarse volk. Samen met het eigenmachtig ingrijpen in Noord-Afrika betekent dat voor het ogenblik de ineenstorting van de hoop op meer vrijheid en meer veiligheid in de wereld.

Maar er is verschil tussen beide ontwikkelingen. In beide gevallen gaat de strijd om politieke macht, maar in Hongarije wordt de geestelijke vrijheid systematisch neergeslagen. Dit verschil is beslissend. Als ook in de democratische wereld menselijke waarden gevaar lopen, kritiseert zij onverbloemd haar eigen fouten. Onder de diktatuur heerst de stilte van de dood.

Met dat alles voor ogen vragen wij juist nu aan allen die de kommunistische diktatuur aanhangen of er mee sympatiseren: Spreekt ook gij u uit. Wendt u af van een politiek die onmenselijkheid tot methode maakt.

En tot ieder, die zich in deze dagen wanhopig gevoeld heeft, zeggen we dit: de Hongaren wijzen ons de weg. Zij leren ons dat ook bij een volk en bij een jeugd, die slechts diktatuur gekend hebben, de vrijheid wel kan worden neergeslagen, maar niet vernietigd.

Laten wij hen nu steunen door directe hulp waar dit mogelijk is. Op de lange duur steunen we het Hongaarse volk en alle onderdrukten in de wereld door de konstruktieve krachten te versterken, die streven naar een samenleving van vrijheid en rechtvaardigheid. Alleen dat opent ook een menswaardige toekomst voor allen.

Onze hoop is gehavend, maar ons geloof niet gebroken. Het staat voor ons vast, dat de mens anders moet en anders kan.

Op de laatste Topkader Konferentie heeft voorzitter Van Praag een inleiding gehouden over de verschillende organisaties in andere landen welke met de onze nauw verwant zijn en lid zijn van de I.H.E.U. In het blad van de Gemeenschap Deventer schreef voorzitter J. de Vries, die deze konferentie bijwoonde, een verslag en in verband met het op handen zijnde Internationale Kongres nemen wij dit ter informatie van de leden over. Red.

Sedert het Internationaal Humanistisch Kongres te Amsterdam in 1952 is er regelmatig kontakt tussen het Hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond in ons land en de zich humanistisch noemende organisaties in andere landen.

Wellicht interesseert het onze lezers welke organisaties dit zijn. In Amerika zijn er twee met ons verbond verwante organisaties: *The American Humanist Association* en *The American Ethical Union*.

De eerste kent individueel lidmaatschap, de tweede is een federatie van verscheidene, ook religieuze groepen. Bij de A.H.A. treft men een sterk positivistisch gericht denken, (d.w.z. de mens kan positieve kennis verkrijgen, niet uit bovennatuurlijke bronnen, maar door het doorgronden van het door de wetenschappen vastgestelde feitenmateriaal. De kennis van de mens en van de menselijke verhoudingen baseert zich vnl. op de moderne psychologie en sociologie. Door het langs de weg van het denken verworven inzicht kan de mens aan zijn persoonlijke leven en aan dat van de samenleving vorm en betekenis geven).

In de A.E.U. is wel een soortgelijke denkrichting aanwezig, maar daarnaast (de naam duidt er reeds op) is een sterk etische inslag kenmerkend. Hoofddoel is de zedelijke bewustwording.

Met de A.E.U. is verwant de *British Ethical Union*, evenals de eerste door Felix Adler gesticht. De publikaties der B.E.U. getuigen echter van een denkwijze, die, naast de etische waardering, meer rationeel wijsgerig en (onder invloed o.a. van Huxley) biologisch georiënteerd is. De evolutie-gedachte speelt daarin dan ook een grote rol. Men bewoog zich daar totnogtoe vooral op het theoretisch-beschouwende terrein. Na de oorlog en niet het minst na het kontakt met het Ned. Hum. Verbond heeft deze vnl. theoretische instelling belangrijke wijziging ondergaan. Waardevol is ook de te verwachten associatie met de *Rational Press Association*, die veel belangrijke werken heeft uitgegeven en veel verwantschap toont met de Vrijdenkers. Het door deze groep, de R. P. A., uitgegeven tijdschrift „The Literary Guide” is veranderd in „The Humanist Guide” (de Humanistische Gids).

(Slot op volgende pagina)

(Vervolg van vorige pagina)

Internationaal Humanisme

Verder noemen we nog het Belgisch Humanistisch Verbond, dat onder leiding van de bioloog Prof. Lucien de Coninck langzaam aan invloed en betekenis wint. Het heeft veel bemoeienis met het onderwijs, dat in het merendeels katolieke België voor de niet-godsdienstigen zeer onbevredigende toestanden kent.

Belangrijk is verder de in het verre Oosten bestaande Indian Radical Humanist Movement. De oprichter N. L. Roy, oorspronkelijk leider van een radikale of meer Trotskistische politieke partij heeft aan de nieuwe humanistische beweging een vanzelfsprekende sterk sociale inslag gegeven. Hoofddoel is de geestelijke bewustwording en rijping van het volk. Evenals het Ned. H.V. noemt het zich niet-religieus. Op praktisch terrein is deze Indiase beweging zeer actief.

Het beoogt radikale wijzigingen in de sociale structuur en omstandigheden, waartoe dorpskoöperaties worden gesticht, scholen, instituten voor voorlichting enz. Ingeschreven leden kent de beweging niet. Niettemin is de invloed niet gering, te oordelen naar het grote aantal abonnees op het blad *Independent India* en de vele in verschillende streektaalen uitgegeven tijdschriften.

Behalve de genoemde, in ledental merendeels kleinere humanistische bewegingen dan het Ned. H.V., bestaan er nog groeperingen in Duitsland, Oostenrijk, Noorwegen, Japan en Zuid-Afrika (Johannesburg). In Frankrijk is kortgeleden de Fédération Humaniste opgericht, waarvan moet worden afgewacht in hoeverre die werkelijke verwantschap vertonen zal met hetgeen door ons onder autonoom humanisme wordt verstaan.

Sedert de oprichting van de Internationale Humanistische Organisatie in 1952 is er een belangrijk verband gelegd tussen de humanisten uit vele landen. Het in 1957 te Londen te houden Intern. tweede Kongres zal de band ongetwijfeld versterken. Het Humanisme wint overal ter wereld veld. Het H.V. staat als organisatie niet meer alleen, maar weet zich deel van een wereldbeweging. De taak, die het Ned. H.V. daarin te vervullen heeft valt niet te onderschatten. Het dient vele andere tot voorbeeld en maatstaf.

Dat legt op alle humanisten in Nederland een grote verplichting (en ook op alle nog niet aangesloten humanisten). De zwaarste en meest verantwoordelijke taak rust daarin op het Hoofdbestuur. Doch laten we niet vergeten, dat dit die taak te gemakkelijker zal weten te vervullen, wanneer het zich gesteund weet door alle leden.

J. DE VRIES

GEHOORD EN GELEZEN

Nieuws uit de gemeenschappen

Den Haag gaat met een cursus „Geestelijk Leven” voor jonge mensen beginnen onder leiding van dr. Prins. Daarnaast heeft men contactbijeenkomsten waar op een middag met een kop thee de leden gelegenheid hebben elkaar beter te leren kennen.

Ditzelfde doet **Voorburg-Rijswijk**, maar daar heet het „Instuifavond”, zodat ook de mannelijke leden zich present kunnen melden.

Emmen heeft, evenals de meeste gemeenschappen, een gestencild maandblad, waarin bovendien de leden hun hart kunnen uitstorten, wat aan het actieve medeleven ten goede komt.

Alkmaar heeft moeilijkheden gehad een nieuw bestuur in elkaar te gieten, maar men is er tenslotte toch in geslaagd ondanks het feit, dat de meeste leden op de vergadering niet aanwezig waren.

Ook **Velsen** probeert, vooral de jongeren actief te maken en met elkaar in contact te brengen. Daarvoor moet men ook een babysit-dienst organiseren.

Leeuwarden heeft het seizoen geopend met een propaganda-vergadering waar dr. Van Praag als spreker is opgetreden. Wij hopen dat het succes heeft gehad, zodat men de volgende keer een grotere zaal durft te huren.

Ook **Arnhem** bespreekt in het maandbericht van september de nieuwe kontributieregeling, die in januari 1958 zal ingaan. Men probeert echter de leden ertoe te bewegen reeds voor het volgend jaar datgene te betalen waartoe zij volgens hun inkomen verplicht zijn. Overigens weerhoudt het ze niet ook aandacht aan minder materiële dingen te besteden door de oprichting van een kinderklub voor vrije expressie.

In **Assen** wordt ook grote aandacht aan de jeugd en de jongeren besteed. Men heeft daar maar liefst, behalve de gemeen-

schap van het Verbond, ook een afdeling van de H.J.G. en het H.J.B. en zelfs nog een jeugdklub tot 12 jaar. Nog iets verder en het Humanisme speelt een rol van „de wieg tot het graf” wat ook de bedoeling is.

Amersfoort is eveneens gestart met een vormingskursus voor jongeren, die goed bezocht wordt.

In **Groningen** is het gelukt tot een discussie te komen tussen christenen en humanisten over de openbare school. Men heeft dit gedaan op een weekend in het gebouw van de Woodbrookers in Kortehemmen.

Het programma van **Oost Zeeuws Vlaanderen** vermeldt ook inleiders uit België. Het heeft dus ook zijn voordeel als men in de buurt van de grens woont, -waar door men internationaal contact kan onderhouden.

Hengelo vierde op 14 oktober zijn 10-jarig bestaan met een feestrede van dr. Van Praag. In deze gemeenschap werd ook een afdeling van de H.J.G. opgericht.

Apeldoorn verdient een compliment voor de keurige verzorging van het maandblad. Ook daar is men zeer actief.

In **Nijmegen** heeft men het goede idee om op een gezellige ledenavond door een der leden die een buitenlandse reis heeft gemaakt daar iets over te laten vertellen, waarbij kleurenfoto's het geheel zullen verlevendigen.

En tenslotte willen wij deze keer eindigen met de leden in het Gooi aan te bevelen af en toe eens naar **Hilversum** te gaan, waar men ook voor dit seizoen een uitstekend programma in elkaar heeft gezet. Vooral de discussieavonden over „eigen-tijdse” onderwerpen verdienen de aandacht.

Ook deze gemeenschap is er in geslaagd samen met de andere humanistische richtingen een maandblad uit te geven.

REKENSCHAP

Driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en kultuur, onder redactie van Prof. Dr. H. Freudenthal, Prof. Mr. Dr. H. R. Hoetink, F. P. Huygens, Dr. B. W. Schaper, Prof. Dr. G. Stuijveling en Prof. Dr. L. G. van der Wal.

Abonnementsprijs f 7,50 per jaar (voor donateurs en kontribuanten van Socrates en voor studenten f 6,- per jaar).

Gratis proefnummers aan te vragen bij het Sekretariaat, Bleyenburgerstraat 1, Utrecht.

Uitgave van de Humanistische Stichting Socrates.

Filosofische diskussierubriek

Het wetenschappelijke wereldbeeld

Het artikel van F. J. A. Schönaau, dat onder bovenstaande titel in „In en Om” van 27 oktober j.l. is gepubliceerd, lokt tot commentaar. We hebben nu eenmaal een filosofische diskussierubriek. Vooruit dus maar, al is het misschien wat moeilijk en erg speculatief.

De heer S. geeft enkele tegenstrijdig lijkende citaten van wetenschapsmensen, die of deel uitmaken van ons Humanistisch Verbond of ons Verbond vermoedelijk erg na stonden.

Het eerste citaat, ontleend aan prof. Minnaert, wil ik niet nader bespreken omdat het – uit zijn verband gelicht – een wonderlijke indruk maakt, terwijl ik me het verband niet herinner waarin de zinsnede gebruikt is. Wel herinner ik me de voor-treffelijkheid en overtuigende waarde van prof. Minnaert's betoog in Amersfoort als geheel. De opmerking van prof. De Coninck lijkt zeer aanvaardbaar. De bioloog immers houdt zich bezig met bestudering van een planten- en dierenwereld, waarin geestesverschijnselen juist door hun incidenteel voorkomen niet als essentieel beschouwd kunnen worden. Omdat de bioloog vooral de eenvoudiger gebouwde levende wezens als studiemateriaal kiest, en omdat hij daarbij veelal aansluiting vindt aan wat schei- en natuurkunde hem betreffende de stoffelijke bouw der organismen leren, komt hij vanzelfsprekend en onvermijdelijk steeds terug tot materialistische grondslag.

De woorden van dr. Schenk geven aanleiding tot discussie. Menig bioloog zal het met deze medikus eens zijn, dat hetgeen de mens van aanverwante diersoorten onderscheidt niet iets wezenlijk nieuws is, maar dat de verschillen liggen in meer of minder sterke ontwikkeling van bepaalde eigenschappen. Anderen zullen dit bestrijden op zuiver wetenschappelijke gronden en bij de mens een bovenbouw van werkelijk nieuwe eigenschappen menen te zien.

Tegenover de strekking van deze citaten staat dat van prof. Révész. Diens studies betreffende het taalgebruik bij mens en dier hebben hem tot de opvatting gebracht, dat het ontstaan van de taal onverklaarbaar is. Deze opvatting zal ongetwijfeld latere onderzoekers er niet van weerhouden hun krachten nog eens op dit probleem te beproeven, en voortbouwend op meer gegevens zullen ze misschien verder komen. Dat er in de dierenwereld niets voorkomt, dat vergelijkbaar is met de menselijke taal, zou echter kunnen samenhangen met de hogere ontwikkeling bij de mens van bepaalde geestelijke functies. Het feit, „dat er geen rechte weg van het dier naar de mens leidt” is mij als bioloog niet bekend, en in elk geval mogen we misschien ook tevreden zijn met een kronkelweg. Zeker zou ik deze zinsneden niet als voldoende tegenwicht tegen de opmerkingen van prof. Minnaert, prof. De Coninck en dr. Schenk willen laten gelden. En ook is me niet duidelijk, of we gewicht mogen hechten aan de woorden van een medikus, die „op grond van zijn wereldbeeld” zich diskwalificerend uitlaat over een ander onderzoeker naar aanleiding van diens exakte bestudering van bepaalde natuurverschijnselen.

De heer S. merkt op, dat „ontdekt werd, dat leven slechts uit leven kan ontstaan”. Deze ontdekking is nooit gedaan en kan logischerwijze nooit worden gedaan. Vermoedelijk is bij deze woorden gedacht aan de bekende proef van Louis Pasteur, waarbij in met een gesteriliseerde massa van modder en afval en water gevulde en steriel afgesloten en bewaarde kolven geen bacteriën ontstonden. Het leven op aarde heeft echter voor zijn eventueel ontstaan uit dode materie meer ruimte en tijd ter beschikking gehad dan Pasteur het bood in zijn proef, en ook zal niemand veronderstellen, dat het eerste op aarde uit dode stof ontstane leven van de ingewikkeldheid van een bacterie-cel was. Op eenvoudigere levensvormen heeft de grote bioloog echter niet gelet.

Aangezien het niet doenlijk is hier nader in te gaan op de ingewikkelde kwestie van wat leven eigenlijk is en hoe het zou kunnen zijn ontstaan, moet ik volstaan met de heer S. en andere belangstellenden te wijzen op een niet lang geleden verschenen boekje, „The microbe's contribution to biology”

van Kluyver & Van Niel, en dan speciaal op de laatste daarin weergegeven lezing door Van Niel. Deze, en met hem vele wetenschappelijke denkers (misschien vooral zij, wier denken inderdaad wetenschappelijk is, d.w.z. objectief en consequent?) achten het ontstaan van levende uit dode stof niet onmogelijk en zelfs waarschijnlijk. Hun argumenten, hoewel verre van bewijzend, zijn inderdaad aantrekkelijk. In het kort komt de gedachtengang hierop neer, dat in de evolutie steeds ingewikkelder stoffelijke structuren zouden zijn ontstaan en zich zouden hebben gehandhaafd door hun grotere mogelijkheden tot zelfhandhaving en reproductie. Daarbij zouden telkens nieuwe groepen van eigenschappen zijn opgetreden, die we kunnen waarnemen maar nog niet of nauwelijks verklaren. Zo bij een zekere graad van ingewikkeldheid der stof en grootte der molekulen die eigenschappen, welke worden bestudeerd door kolloïdchemie of fysische chemie; bij grotere graad van gekompliceerdheid die eigenschappen, welke het onderwerp der biologie uitmaken; en misschien bij nog zeer veel grotere ingewikkeldheid de verschijnselen van het geestesleven.

Dit alles is natuurlijk erg hypotetisch, maar het lijkt niet onmogelijk en in elk geval verder onderzoek waard. De grote aantrekkelijkheid van de hypothese is, dat we levende en dode stof mee kunnen beschouwen „onder het gezichtspunt der eenheid”. Dit is een gezichtspunt, dat de wetenschapsman even dierbaar is als de mystikus. En het is de wetenschapsman dierbaar omdat het eenvoudigheid betekent, en meerdere eenvoudigheid betekent grotere waarschijnlijkheid.

Men kan natuurlijk een redenering, welke uitgaand van de dode stof via de levende stof wil komen tot de geest, bestempelen als materialistisch. Dat mag niet hinderen, als de redenering maar houdbaar is. De geleerde overigens, die hem voorstaat, zal misschien ook wel eens in omgekeerde richting denken, trachtend van de direkte ervaring der bewustzijnsverschijnselen te komen tot de materie. Dan kan men hem bestempelen als spiritualist. En nu doemt de vraag op of hier inderdaad sprake is van een tegenstelling, en niet eerder van twee aspecten van eenzelfde werkelijkheid. Gelukkig valt me hier weer een citaat in, namelijk van Spinoza: „Deus sive Natura”, „God oftewel Natuur”. Ik weet werkelijk geen goed argument voor de tegenstelling tussen stof en geest, en dus moet ik het voorlopig wel houden met dat gezichtspunt der eenheid van Giordano Bruno.

Wat Goethe betreft, deze heeft uiterst belangrijke bijdragen aan de natuurwetenschap geleverd, juist vanuit dit gezichtspunt der eenheid (hij was Spinozist); maar ook heeft hij wel lelijk geblunderd doordat zijn denkmethodiek wetenschappelijk onverantwoord was. Het systematisch opbouwen van een wetenschap is nu eenmaal zekerder dan een intuïtieve werkwijze. Daardoor blijft het resultaat van Newton's systematisch denken een schakel in de keten, welke naar de huidige inzichten leidt, terwijl Goethe's denken op wetenschappelijk gebied in bepaalde opzichten gevoerd heeft tot opvattingen, die onjuist gebleken zijn en gezien moeten worden als een ontsporing (zij 't ook een interessante ontsporing). Wat aan Goethe's methode ontbrak was niet snelheid – met sprongen gaat het harder dan met stapjes – maar hij lette niet op zijn achterwaartse verbanden en kwam daardoor soms verkeerd uit.

Wat verantwoorde wetenschap begint met het eenvoudigste heeft tot gevolg gehad, dat de biologie als wetenschap nog geen tijd gehad heeft om tot volwassenheid te komen, en dat psychologie, economie en sociologie nog in hun kinderschoenen staan. Vaak wordt het hieraan geweten, aan de achterstand van deze wetenschappen, dat 't nogal eens lelijk scheef gaat in onze eeuw. Dat lijkt me niet juist. Eerder zie ik dit – met de heer Schönaau – als een gevolg van de onvoldoende morele ontwikkeling van de mensheid. Waar die aan te wijten is, valt moeilijk te zeggen. Er werd ernstig gewerkt aan de morele verbetering van de mens lang voor er ernst werd gemaakt met de wetenschap. Dat de wetenschappelijke beheersing van de wereld zulke enorme vorderingen heeft gemaakt, terwijl het met de zedelijke beheersing van de mens nog maar zeer matig is gesteld, mag zeker niet aan de wetenschap en haar methoden verweten worden.

Misschien moeten we de oorzaak van de onvoldoen-

de morele vooruitgang van de mens zoeken in het feit, dat de grote verbeteraars van de mensheid in de regel uitgingen van grondslagen, die willekeurig en dus niet voor iedereen aanvaardbaar waren. Bijgevolg viel de mensheid in het oude gangetje terug zodra de direkte persoonlijke werking van de grote profeten of hun entousiaste volgelingen tot een eind kwam. Misschien zal het eens beter gaan als men de oorsprong van en 't inzicht in de moraal en zijn mogelijkheden tot ontwikkeling zoekt in de wisselwerking tussen mens en maatschappij, en zo doende weet te komen tot een geleidelijke ontwikkeling van de morele normen in afhankelijkheid van een geleidelijke ontwikkeling der maatschappelijke inrichtingen. Maar ook hiervoor zijn wetenschappelijke methoden onmisbaar. Andere methoden, die niet slechts overtuigingskracht maar ook overtuigde waarde hebben, dus die een uitwerking op de mensheid kunnen hebben welke beklijft, zou ik niet weten aan te geven.

En de plaats van de mens in het wetenschappelijk wereldbeeld? Is het niet genoeg, dat hij schepper, drager, en gebruiker van de wetenschap is?

J. DE TEMPE
Wageningen

Werktuigkundig M.T.S.'er met ervaring
zoekt andere betrekking
in bosrijke omgeving.
Brieven onder no. nov. 1 bur. van dit blad

Gevorderd pianiste zoekt
violist(e) of cellist(e)
voor samenspel; Utrecht of omg.
Brieven onder no. nov. 2 bur. van dit blad

KALENDER 1957

De kalender 1957 is verschenen!

De uitvoering onderging een radikale verandering: het schild verdween, het blok met zijn waardevolle citaten – bijeengezocht door H. G. Cannegieter – is groter geworden en heeft een aantrekkelijke typografische verzorging gekregen.

Prijs f 2,50

Bestellingen te richten aan:
Centraal Bureau Humanistisch Verbond,
Bleyenburgerstraat 1, Utrecht,
Telefoon 10163, postgiro 304960

ATTENTIE!

Met ingang van **woensdag 28 november a.s.** wordt het CENTRAAL BUREAU van het Humanistisch Verbond overgeplaatst naar:

OUDEGRACHT 152 - UTRECHT

Telefoon 10163 Postgiro 304960

Mee verhuizen de secretariaten en administraties van:

**Hum. Stichting Socrates
International Humanist
and Ethical Union
A.H. Gerhard Stichting**

Ook voor alles wat de abonneementen-administratie betreft van onderstaande uitgaven, geldt het nieuwe adres.

**Mens en Wereld
In en Om het Verbond
Woord van de Week
Rekenschap**

Kort bestek van „De Ark”

ER wordt nogal eens opgemerkt door bezoekers dat die Ark toch eigenlijk een merkwaardig gebouw is en er steekt dan meestal meer kritiek in zo'n opmerking dan bewondering. Niet ten onrechte, want ook volgens de meest ruime esthetische maatstaven kan het gebouw rustig een architectonische monstrum genoemd worden.

Maar zoals men van een lelijke, maar charmante vrouw „fou” kan zijn, zo gaat het talrijke gasten met de Ark; „Wat een huis” zeggen ze, „het openen van elke deur is een verrassing, geen van de drie- tot zevenhoekige kamers is gelijk aan een andere en wat zijn die eet- en konversatiezalen heerlijk onpraktisch en gezellig!”

Het huis heeft inderdaad sfeer en ligt haast ongeëvenaard mooi op een paar km afstand van het dorp en station Nunspeet. Het is daar op de heuvel gebouwd in 1926 als „Theehuis de Nieuwe Belvedere”.

Later zijn er gedeelten aangebouwd en werd het huis geëxploiteerd als hotel. Dit „Hotel Parkheuvel” met een inmiddels gehalveerde uitzichtoren, werd in mei 1952 door het H.V. overgenomen.

In de tijd van één maand werd o.m. door leden uit Amsterdam en Utrecht en van de H.J.G. het hele huis als vakantieoord ingericht; de grote tapkast in de eetzaal werd weggebroken, nieuwe tafels en stoelen, bedden, matrassen, dekens, gordijnen enz. aangeschaft; alles schoon-gemaakt en ingericht.

In aanwezigheid van honderden leden werd „De Ark” op 22 juni 1952 geopend (in de stormende regen); had men de moeilijkheden van de komende paar jaar kunnen voorzien, dan was waarschijnlijk dezelfde dag nog het huis gesloten! Niet alleen bleek het onderhoud van de gebouwen veel ernstiger verwaarloosd dan het zich liet aanzien – het dak bleek tijdens een onvergetelijke kaderkonferentie zo lek als een mandje, het lichtnet moest geheel vernieuwd, het koepelhuis van nieuwe pilaren en dak voorzien,

enz. enz. Grote investeringen in het jeugdgebouw, de koepel, de woongelegheden en de absurd kleine keukens bleken nodig. De omzet beantwoordde niet aan de verwachtingen, omdat de „massa” van het H.V. te klein bleek om een verantwoorde exploitatie te bereiken en enkele beleidsfouten – bv. bezuiniging op de voeding en het huisvesten van volwassenen in het jeugdgebouw – hadden averechts resultaat.

We moesten met de Ark de markt op; tientallen scholen werden bezocht, reeksen advertenties geplaatst en duizenden folders en circulaire verstuurd. Het initiatief om kampen te houden tijdens Paas, Pinkster en Kerstmis werd in korte tijd een succes, evenals de kinderkampen. Stafleden graafden en bouwden zelf en slaagden erin op het gebied van sfeer, verzorging en „service” een reputatie van betekenis op te bouwen. Nu, na vijf „seizoenen” is de Ark „boven Jan”, d.w.z. de exploitatie zal sluitend zijn, dat staat nu wel vast. Met cijfers hebben wij al aange-toond hoe goed de bezetting geweest is dit jaar; met cijfers zal u over enige maanden aange-toond worden hoe de financiële resultaten zijn. Het gaat er in de eerste plaats om de verworven plaats te consolideren en o.m. de accommodatie voor de jeugd en konferenties te verbeteren.

Meer ideëel gezien zal de verhouding leden tot niet-leden van het H.V. ten gunste van de eersten moeten wijzigen; hoewel om principiële en zakelijke redenen de niet-leden altijd zeer welkom zullen blijven in de Ark, stellen wij ons voor dat het huis in de eerste plaats een *humanistisch* vakantie-, vormings- en bezinningscentrum moet zijn; dat is het uitgangspunt geweest en zal de doelstelling blijven. Een huis dat in klein en tijdelijk verband, humanistische gemeenschapsvorming mogelijk maakt; een bron van inspiratie en een steunpunt voor het H.V. en ieder lid afzonderlijk. Voorwaar een ideaal dat de gebrachte en te brengen offers volledig rechtvaardigt.

J. G. EEKMAN

Zeep en geestelijk leven

ER is dit jaar gepeinsd, gesproken en gedebatteerd over de problemen rondom de contributieverhoging. Midden in de debatten kwam ons het onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek „Huishoudrekeningen 1954” onder ogen. Uit de gegevens over de stijging van de uitgaven (ten gevolge van welvaartsvermeerdering en prijsverhogingen) door 121 gezinnen van *geschoolde handarbeiders* in de jaren 1951–1954 blijkt, dat de gemiddelde jaarlijkse uitgave, gedaan ten behoeve van de kerk in de jaren 1951 tot 1954 steeg van f 30,- tot f 47,-, dus met f 17,-! Een mooi bedrag zult u zeggen. Maar het blijkt dat in 1954 voor ontwikkeling, ontspanning, maatschappelijke en politieke belangen (entrees, contributies, vakantie, radiomuziek, fotografie, huisvuil, sportartikelen, speelgoed) f 238,- (5,2% van de totale uitgaven!) d.i. f 50,- méér dan in 1951 werd uitgegeven, zodat de glorie van de f 47,- al enigszins verbleekt. De f 47,- wordt nog bleker, wanneer wij bemerken dat voor kapper+bad- en toiletartikelen f 27,- + f 27,- dus f 54,- werd uitgegeven. Misschien citeren sommige vertegenwoordigers van het mannelijk geslacht, wanneer zij zich bezinnen op de kappersrekening, met instemming de woorden die de onvergetelijke kerkvader Tertullianus tot de vrouwen richtte:

„Het haar verven is zedeloos en verkeerd...”

Wat baat eveneens voor uw zieleheil een zo grote zorgvuldigheid bij het ordenen van het haar? Waarom is het uw haren niet veroorloofd te rusten aangezien gij ze nu eens opbindt, dan weer los laat hangen, nu eens lang laat groeien en dan weer afknijpt?... Verjaagt veeleer van een vrij hoofd die hele slaafse opschik.”

Doch deze vrienden van Tertullianus moeten wij er aan herinneren, dat in de C.B.S.-berekening ook de consequenties van de mannelijke en kinderrijke ijdelheid zijn verdisconteerd. Opvallend is verder, dat voor auto's en motorrijwielen (lees: bromfietsen!) in 1954 evenveel als voor de kerk, t.w. f 47,- werd uitgegeven. Wij citeren verder: Deze f 47,- voor de kerk blijkt slechts 1% van de totale uitgaven te bedragen. Ten behoeve van de ongezonde sport, die „roken” heet, ging echter niet minder dan f 118,-, d.i. 2,6% van de totale uitgaven in rook op.

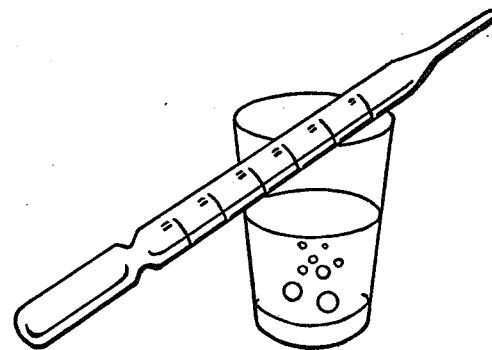
Rekapitulerend komen we tot de konklusie, dat de uitgaven voor de kerk ongeveer dezelfde omvang hebben als de uitgaven voor kapper en zeep, maar het onderspit delven in vergelijking met de rokerijuitgaven. Maar tussen twee haakjes: Hoe ligt bij u de verhouding tussen zeep en Humanistisch Verbond?

P. K.

Vergeet de zieken niet!

Het spreekt vanzelf, dat in de gemeenschappen bijzondere aandacht moet worden besteed aan zieke leden. Af en toe een bezoekje, een bloemetje of wat fruit bij een bijzondere gelegenheid is al het minste wat we doen kunnen.

Als iemand in een ziekenhuis wordt opgenomen heeft hij of zij extra aandacht nodig, aangenomen althans dat men er prijs op stelt. Maar dat geldt niet alleen voor de leden, maar voor alle buitenkerkelijken, die in een inrichting dikwijls aan geestelijke zorg tekort komen. Gelukkig is men er in geslaagd in vele zieken- en rusthuizen ook voor het humanistische ziekenbezoek van de directie toestemming

te krijgen. In heel wat gemeenschappen, waar dergelijke instellingen zijn, beschikken de plaatselijke gemeenschappen van het Verbond over enkele leden, die dit zo belangrijke werk doen.

Indien men buitenkerkelijke kennissen, vrienden of familieleden heeft, die in een ziekenhuis zijn opgenomen, kan men om bezoek vragen aan de Commissie Praktisch Humanisme van het Verbond, Mauritsstraat 64, Utrecht, tel. K 30-22870. Deze commissie zal er dan voor zorgen, dat zo mogelijk bezoek zal plaats vinden, indien althans in de betreffende inrichting dit bezoek (buiten de bezoeken) wordt toegestaan.

Het

Information Bulletin

van de

International Humanist and Ethical Union

houdt U regelmatig op de hoogte van het nieuws van de bij bovengenoemde organisatie aangesloten humanistische verenigingen in Amerika, Engeland, België, Zuid-Afrika, India enz.

Versijnt elke drie maanden in de Engelse taal

Abonnement: f 3.— per jaar

Centraal Bureau Humanistisch Verbond,
Bleyenburgerstraat 1, Utrecht
Tel. 10163 Giro: 304960

Een belangrijk boek over verdraagzaamheid

In de grondwetten van de meeste democratisch geregeerde staten wordt de volledige godsdienstvrijheid der burgers gegarandeerd. Elke mens heeft het recht om zijn geloof of levensovertuiging vrij, in verbinding met gelijkgezinden, te belijden en uit te dragen. Dit is een mensenrecht, in het Charter van de V.N. opgenomen. Het respect voor de menselijke waardigheid, een sedert de Renaissanceperiode groeiend verschijnsel, ligt aan deze godsdienstvrijheid ten grondslag. Eeuwen van strijd zijn voorafgegaan, voordat de mens de geestelijke vrijheid heeft verworven, die essentieel is voor allen, die besef van menselijke waardigheid in het algemeen en van zelfrespect in 't bijzonder bezitten. Dit was een strijd tegen de autoritaire geloofsmachten, die de mens blijvend wilden bevoogden. Het is een der interessantste, maar ook ingewikkeldste en veelzijdigste kulturhistorische problemen om de geschiedenis van de groei der verdraagzaamheid in het kristelijk geloof na te gaan.

Het is dan ook vanzelfsprekend, dat verscheidene geleerden in Europa en Amerika het veelzijdige vraagstuk van de verdraagzaamheid hebben bestudeerd. De zich met ijzeren noodzaak voltrekkende specialisatie in de wetenschap der geschiedenis toont een aantal kenners van het probleem, die een groot deel van hun werkracht geven om de tolerantie-geschriften der voorvechters te bestuderen en de geestelijke stromingen te bepalen, in en buiten het kristendom, die tot de godsdienstvrijheid geleid hebben. De Amerikaanse kerkhistoricus Roland H. Bainton, de Italiaanse geleerde D. Cantimori en de Coornhert- en Castellio-kenner B. Becker in ons land staan in de voorste rijen van een grote groep van tolerantiekenners.

Hoe langer hoe duidelijker wordt ingezien dat het boek van Joh. Kühn „*Toleranz und Offenbarung*” in 1923 verschenen, het zuiverst en diepzinnigst de problematiek van de verdraagzaamheid heeft gepeild. Hoevele en hoe goede speciale studies, op beperkt terrein, de moderne tolerantieliteratuur heeft opgeleverd,

geen der genoemden en ongenoemden heeft zich kunnen of willen wagen aan een grote geschiedenis van de idee der verdraagzaamheid in het kristendom.

Deze opvallende leemte is nu voor een niet onbelangrijk gedeelte gevuld door een in 1955 verschenen boek van prof. Joseph Leclerc S.J. hoogleraar aan het Institut Catholique de Paris. Het, in twee delen, verschenen boek heet: „*Histoire de la Tolérance au Siècle de la Réforme*” en werd bij de Editions Montaigne in Aubier uitgegeven. De titel geeft al aan dat de schrijver niet verder is gegaan dan het midden van de zeventiende eeuw, dus geen volledige geschiedenis van de verdraagzaamheid geeft, maar het boek schenkt veel meer dan de titel vermeldt, want de schrijver opent zijn onderzoek bij de kerkvaders en betreft ook de betreffende bijbelpassages in zijn onderzoek.

Voor het eerst bezitten wij nu een vrij volledig overzicht van een aantal aspecten van de tolerantie van de oudste tijden van het kristendom tot in de zeventiende eeuw. Men mag de grootste eerbied hebben voor de uitzonderlijke nauwkeurigheid, de grote talenkennis en belezenheid van de auteur, die, zonder enige twijfel, alle door hem besproken schrijvers zelf grondig heeft gelezen en bestudeerd.

Voorzover ik kan oordelen – en dat is maar bij enkele onderdelen het geval – kent Leclerc alle oude en nieuwe studies op het terrein. Zijn bibliografie omvat 29, in kleine letter gezette, bladzijden met een lijst van ongeveer 750 titels. Afgescheiden van het oordeel over de inhoud van het boek moet de grootste bewondering worden geuit over de uitzonderlijke werkkraft van de auteur. Deze is bijna bovenmenselijk groot. Het bevreemdt dat Bainton, in zijn korte recensie van dit boek, hiervan met geen woord rept. Het is buiten kijf, dat Leclerc zich met dit boek direct heeft geschaard bij de beste kenners van het probleem en dat door zijn studie de algemene werken van Ruffini, Vermeersch, Luzzatti, Mispelblom-Beyer en vele kleinere goden verre in de schaduw

zijn gekomen. Geen onderzoeker van het tolerantieprobleem zal in de toekomst dit boek ongelezen kunnen laten. Het is verbijsterend van hoeveel grondige kennis en belezenheid deze studie getuigt.

Ok om andere redenen is het verschijnen van dit boek verheugend. Het is maar al te bekend dat rooms-katolieke geleerden verre in de minderheid zijn temidden van de onderzoekers van het probleem. De enkelen, die het wel deden, zijn niet zelden toch verdedigers van de onverdraagzaamheid. Vermeersch, een uitzondering, schreef zijn bekende boek „*La Tolérance*” om de storm te doen luwen toen, in de negentiende eeuw, twee boeken van Italiaanse geestelijken waren verschenen, die nog aanspoorden ketteren, als schadelijke wilde dieren, te doden. Pas in de allerlaatste tijd verschijnen rooms-katolieke geschriften, waaruit een werkelijk verdraagzame gezindheid, dus ook een afwijzing van de Inquisitie, spreekt. Prof. Leo Halkin uit België mag hier met ere genoemd worden. Een werkelijk verdraagzame gezindheid spreekt ook uit Leclerc's werk. Dat een pater-Jezuïet dit boek geschreven heeft, onpartijdig en in hoge mate objectief t.a.v. de door hem besproken voorvechters van de verdraagzaamheid, geeft een verheugende aanwijzing dat er in bepaalde kringen van rooms-katolieke geleerden iets aan het veranderen is.

Wij moeten begrip hebben voor de zware problemen, wellicht van de gewetenskonflikten, waarvoor de schrijver is geplaatst bij de behandeling van dit, voor de r.-k.-geloofvige, zo netelige probleem. Des te groter onze bewondering voor de wijze waarop Leclerc deze studie geschreven heeft. Dat er passages in het boek voorkomen die op de lezer een uiterst naïeve indruk maken en er uitspraken te lezen zijn, die apert onjuist zijn en bijna aan kwade trouw doen denken, is niet verwonderlijk wanneer men ze vergelijkt met de talrijke gedeelten waarin de r.-k.-onverdraagzaamheid rondweg veroordeeld wordt.

Van de naïeve passages één sprekend voorbeeld. In het hoofdstuk over de godsdienstoorlogen in Frankrijk, waarin de schrijver handelt over de Bartholomeüsnacht van 1572, schrijft hij: „Wonderlijke zaak dat de indruk op het nageslacht, gemaakt door het regiem van vervolging dat sedert Elizabeth voortdurend op de rooms-katolieken in Engeland drukte, minder erg (désastreuse) is geweest dan gebeurtenissen als de Bartholomeüsnacht of de herroeping van het Edikt van Nantes.” (deel II pag. 80) Men wrijft z'n ogen uit bij zo'n opmerking.

Tenslotte, na zoveel verdiende lof voor dit voortreffelijke boek een enkele kritische opmerking. Het komt mij voor dat de helderheid van het boek heeft ingeboet doordat de schrijver niet scherp scheiding heeft gemaakt tussen de feitelijke tolerantie in de verschillende, door hem behandelde landen en de geschiedenis van de idee der verdraagzaamheid. Nu zijn beide aspecten dikwijls dooreengehaald, hetgeen aan de duidelijkheid niet ten goede komt. Dat hij nergens ingaat op het kernpunt van Kühn's boek, dat de opvattingen omtrent de goddelijke openbaring, beslissend zijn t.a.v. het probleem, moet de schrijver als een ernstige omissie worden aangerekend. Dat hij over het profetische element zo weinig meedeelt eveneens.

Deze punten van kritiek mogen echter niets afdoen aan onze waardering en bewondering voor dit voortreffelijk boek. Biezonder graag zouden wij van de geleerde schrijver willen weten hoe hij oordeelt over het onverdraagzame optreden van de rooms-katolieke kerk o.a. in Spanje en Columbia, een optreden dat maakt dat niet-katolieken, overal in Europa, waakzaam blijven en wantrouwend staan tegenover de politiek van zijn kerk. Leclerc's boek is een hoopvol teken dat een kentering in de houding der kerk t.a.v. andersdenkenden niet meer tot de onmogelijkheden behoort.

H. B.

Psychoanalyse voor pedagogen

Het boekje „Inleiding tot de psychoanalyse voor pedagogen” (tweede druk. Van Stockum prijs: f 4,90) van Anna Freud, de dochter van Sigmund Freud, dat voor mij ligt, behoort tot de klassieke geschriften uit de psychoanalytische school. Klassiek omdat het in een heldere stijl, op eenvoudige wijze voor leken enkele fundamentele gedachten van de psychoanalyse duidelijk maakt. De konklusies zijn zo voorzichtig dat men niet bang behoeft te zijn dat iemand na lezing van dit boek onverantwoordelijk aan het diletteren zal gaan. Een gevaar dat niet zo denkbeeldig is!

Wat de opvoeding betreft, oponeert het terecht tegen een starre verbodshouding, maar het is evenzeer voorzichtig in het bepleiten van een opvoeding zonder leiding en zonder straf. Het vinden van een middenweg in deze dingen is steeds het moeilijkste probleem van elke opvoeding geweest. Wie Anna Freud's overdenkingen ernstig overweegt, zal tot de konklusie komen, dat hij in zijn pedagogische houding steeds voorzichtig zal moeten zijn en dat het de moeite waard is, zich – los van alle normen – ernstig

te verdiepen in een kind waarmee men te maken heeft.

Twee opmerkingen: de eerste druk, die als twee druppels op deze druk lijkt, werd door een Joodse vrouw vertaald, die sindsdien in Duitsland vergast is. Waarom wordt haar naam niet genoemd? In de tweede plaats: de eerste druk werd voorafgegaan door een inleiding van mevr. Versteeg-Solleveld, een bekende psychoanalytica in ons land. Waarom is haar gezaghebbend woord vervangen door een inleiding van prof. Waterink van de Vrije Universiteit in Amsterdam? Een vorm van „doorbraak”? Een soort reklame?

Het is mij niet duidelijk, maar ik denk aan de schijn-instemming van velen, die praktisch door hun woorden en daden de psychoanalyse óf bestreden hebben, óf haar de slagranden uitgetrokken hebben, waardoor dit vak in de handen van vele konfessionelen op een mummende, onschadelijke, ietwat karakterloze bastaard is gaan lijken.

V. W. D. SCHENK.

Humanist en openbaar onderwijs

Op 4 november 1956 organiseerde de stichting „Socrates” een landdag, gewijd aan de verhouding humanist en openbaar onderwijs. Nadat de voorzitter, prof. dr. G. Stuiveling had opgemerkt dat het niet voor het eerst was dat men zich in het Humanistisch Verbond bezig houdt met de problemen van het openbare onderwijs, maar dat men zich er integendeel al reeds heel gauw na de oprichting mee had bemoeid.

Dr. J. C. Brandt Corstius, sprekende over „De idee van het openbaar onderwijs”, gaf eerst een historisch overzicht van de ontwikkeling van dit onderwijs in Nederland. In de tijd van de Franse revolutie waren grote krachten losgebroken en werden allerlei zaken met groot elan gesteld: scheiding van kerk en staat, gelijke rechten voor alle burgers e.d. Het openbare onderwijs komt op zeer breed plan aan de orde, het wordt gezien als een zaak van nationale opvoeding waarbij het aksent ligt op de Nederlandse eenheid en de vorming tot vrije burgers.

Al gauw komt de nadruk meer te liggen op de vorming in maatschappelijke en zedelijke zin en op de ontwikkeling van de rede. In de praktijk is de sfeer op deze scholen gematigd protestants, met bijbellesing, gebed en gezangen. Men gaat uit van de erkenning van een albesturend Opperwezen en over het algemeen was men aanvankelijk met deze gang van zaken best tevreden.

Tengevolge van de politieke ontwikkeling wordt men geleidelijk ontevreden met deze opzet van het openbaar onderwijs. Er worden allerlei hervormingen ingevoerd om aan de bezwaren tegemoet te komen. Zo krijgt de geestelijkheid het recht bezwaar te maken tegen bepaalde schoolboeken; de benoe-

ming van onderwijzers en schoolopzieners moet gebeuren in overeenstemming met de gezindheid en samenstelling van de bevolking; er wordt gelegenheden geboden tot het geven van leerstellig godsdienstonderwijs. Al deze maatregelen hebben echter niet kunnen verhinderen dat de schoolstrijd in Nederland is uitgebroken.

Men is in de negentiende eeuw onmachtig geweest de principiële gelijkberechtigtheid op de openbare school, te verwirkelijken. Deze bestond trouwens ook buiten de school niet. De nationale eenheid was nog steeds zeer zwak, vooral in het zuiden, en de opvatting dat Nederland een protestants-kristelijke natie was was ook niet bevordelijk voor deze eenheid.

Er moesten dus wel grote groepen zijn die met dit openbare onderwijs niet tevreden waren. Het gevolg is dat thans het bijzonder onderwijs in Nederland de meerderheid van de kinderen heeft.

In de twintigste eeuw kwam voor het openbaar onderwijs het beginsel van de neutraliteit naar voren. Het moest zich onthouden van alles wat met het geestelijke leven te maken had. In onze tijd is weer een stroming ontstaan die terug wilde naar het gematigd protestants karakter van de negentiende eeuw (kerstening), vooral onder prot. kristelijken die geen bijzonder onderwijs meer wensden. Deze stroming beantwoordde niet meer aan de werkelijkheid van deze tijd. In 1850 was er van ontkenning nog geen sprake.

Onze taak is thans de idee van het openbare onderwijs te formuleren waarbij de grondslag moet zijn de gemeenschappelijke waarden van de verschillende overtuigingen. De openbare school verliest dan ook zijn relativistische karakter, en komt tot een bepaalde keuze, die is samen te vatten in de volgende zeven punten:

- 1) erkenning van de waarde die gelegen is in geestelijke en zedelijke opvoeding;
- 2) waarde van het zelfstandige, vrije denken;
- 3) waarde van de vrijheid van overtuiging;
- 4) eerbied voor de persoon;
- 5) waarde die ligt in het bestaan van wederzijds begrip;
- 6) waarde van de nationale eendracht (vooral in deze tijd van verzuiling);
- 7) zo goed mogelijke confrontatie met de geestelijke differentiatie die nationaal en ook internationaal bestaat.

Op deze grondslag wordt een school gevormd die niet een humanistische school is, maar die door deze basis weer aantrekkelijk kan worden voor grote groepen van ons volk.

Mr. H. B. J. Waslander sprak over „Godsdienstonderwijs en geestelijke vorming”. Hij begon met zijn bezwaren uiteen te zetten tegen diverse stromingen, ook in het Verbond, die onderscheid willen maken tussen bijbelkennis en godsdienstonderwijs. Het is niet mogelijk de bijbel te kennen zonder dat men zich verdiept in de bedoelingen van de schrijvers. Daarmee vragen we naar de opvattingen van waaruit de schrijvers schreven. Deze bedoeling was Gods wil tot uitdrukking te brengen. Als men dit uit het oog verliest wordt de bijbel toon- en klankloos.

Vervolgens stelt Waslander dat het toe te juichen is als op de openbare school bijbelse verhalen worden verteld door de klasseonderwijzer. Hierbij moet wel tot uitdrukking komen dat veel verschil van gevoelen bestaat omtrent betekenis en draagwijdte van die verhalen. Ook verhalen uit andere culturen komen in aanmerking, mits de onderwijzer ze goed kan vertellen. We moeten wel bedenken dat in onze cultuur van de godsdiensten de kristelijke overheersend is. Op de kweekscholen kan men wel verder gaan, maar voornamelijk om de eigen kulturele standing van de onderwijzer. Spreker had ook geen bezwaar tegen invoering van een apart vak bijbelkennis, dat hij om psychologische redenen fakultatief wil stellen.

Uitvoerig stond Waslander stil bij de vraag of dit vak door de eigen klasseonderwijzer gegeven zou moeten worden. In kristelijke kringen is de neiging aanwezig steeds meer de klasseonderwijzer bij het godsdienstonderwijs in de schakelen. In het algemeen is dit ongewenst als het gaat om godsdienstonderwijs dat een verkondigend karakter heeft. Ook wil men in kristelijke kringen het godsdienstonderwijs op grond van art. 26 meer bijbelkennis gaan noemen en daarbij genoegen nemen met een minder leerstellig karakter. Men verwacht hiervan een betere aansluiting bij het publiek, bovendien meent men dat dan de klasseonderwijzer beter kan worden ingeschakeld.

Een voorwaarde is wel, dat het openbare karakter van de school bewaard wordt. Een voorstander van de openbare school moet er voor zorgen dat de school zoveel mogelijk toegankelijk is voor allen. Het jonge kind moet bovendien niet geheel vreemd komen te staan in een goeddeels kristelijke wereld. Op grond hiervan is spreker voorstander van een vak bijbelkennis.

Bij het middelbaar onderwijs is naar de mening van spreker, plaats voor een vak gewijd aan godsdienstige, religieuze en humanistische levensbeschouwingen. Dit vak is meer bedoeld als algemene geestelijke voorbereiding. Het zou gegeven kunnen worden onder de naam die de Hervormde Raad voor Kerk en School voorstaat, nl. bijbelkennis en cultuurgeschiedenis van het kristendom, mits men bedenkt dat deze cultuurgeschiedenis niet alleen de opgang, maar ook de neergang moet omvatten, zodat dus ook tegenstromingen tot hun recht moeten komen. Wel is het gewenst dat iedere levensovertuiging gebracht wordt door een positieve voorstander.

Bij het middelbaar onderwijs moet de geestelijke vorming ook omvatten het richten van de aandacht van de leerlingen op de diverse levensvragen als zodanig. Er worden reeds verschillende vakken gegeven die zich hiertoe bijzonder lenen.

Tenslotte komende tot de vraag of het godsdienstonderwijs op de lagere scholen, zoals dat krachtens art. 26 gegeven wordt, gesubsidieerd mag worden, stelde spreker dat hiertegen van humanistische zijde geen bezwaar behoefde te worden gemaakt. Allerlei werkzaamheden op levensbeschouwelijk terrein worden gesubsidieerd (maatschappelijk werk, jeugdzorg e.d.). Waarom dit dan niet?

Er volgde nog een uitvoerige gedachtenwisseling waarvoor, zoals te verwachten was, één dag niet voldoende bleek. Omstreeks honderd deelnemers hebben deze landdag bijgewoond.

D. WINTER

Nogmaals: Automatisatie

Automatisatie is nog voor velen een vaag begrip. Erger dan een vaag begrip is echter een verkeerd begrip. Dit laatste zal gemakkelijk kunnen ontstaan bij lezing van het artikel van C. J. Brendel over „Automatisering” in Mens en Wereld van 15 sept. j.l.

Door het scheppen van een irrationele onlustsfeer tracht de schrijver een afkeer van de automatisatie op te wekken. Deze sfeer wordt misschien het beste geïllustreerd door enkele citaten: „dat bij het voortschrijden van de automatisering velen een ellende zullen ondervinden die de grenzen van alle moderne verbeelding ver te buiten gaat... Zal de „robot” de mens aan zijn wil onderwerpen?... Zal hij onze samenleving verstoren, ons maatschappijbeeld vervormen, onze cultuur met de ondergang bedreigen? Zal hij massale werkloosheid brengen van een omvang waarbij die van de dertiger jaren een onschuldige grapje zal blijken?... En voor ieder die het wel en wee van de mens ter harte gaat is er reden om naar die 12.000 stemmen uit de praktijk te luisteren, is er reden voor diepe ongerustheid.”

Argumentatie kan dit nauwelijks worden genoemd. Wel een poging tot het kweken van een onbestemde redeloze angst voor een onafwendbaar naderend onheil. Een onheil dat, waar aard noch wezen ons duidelijk voor ogen staan, des te gevaarlijker en benauwender vormen aanneemt. Bezinning op aard en wezen van de automatisatie zal niet alleen het onredelijke van de angst, maar die angst zelf zo niet geheel kunnen wegnemen, dan toch aanzienlijk verminderen.

Bij een poging tot omschrijving van het begrip automatisatie kan zeer summier worden gezegd, dat dit inhoudt besturing van door machines te verrichten handelingen. In de negentiende eeuw heeft de mechanisatie een stormachtige ontwikkeling doorgemaakt. Mechanisatie d.w.z. het laten verrichten van handelingen door machines, werd een eeuw geleden door velen juist zo afgewezen als thans de automatisatie. Thans is het gewoon dat in de industrie de meeste handelingen door machines worden verricht, maar dat deze machines door mensen worden bestuurd. Deze besturing zal in bepaalde gevallen door machines worden overgenomen. De gevolgen hiervan worden ons door de tegenstanders echter in de meest schrille kleuren afgeschilderd.

Wat zullen nu die gevolgen kunnen zijn? Vooropgesteld zij dat elke schoksgewijze verandering in het maatschappelijke en economische bestel grote, vaak ondraaglijke – in dat geval tot uitbarstingen leidende spanningen ten gevolge zal hebben.

De invoering van de automatisatie zal geleidelijk moeten geschieden, dit zal niet anders mogelijk zijn, gezien de uitgebreide meet- en regelapparatuur die hiervoor nodig is en die slechts geleidelijk ontwikkeld kan worden. De enorme investeringen die nodig zijn, waarvoor de gelden bij de huidige schaarste op de kapitaalmarkt slechts geleidelijk beschikbaar kunnen komen, zullen eveneens een rem vormen op een al te stormachtige ontwikkeling van de automatisatie.

(Zie verder pag. 11)

Vervolg van: Nogmaals: Automatisatie

Door de automatisatie zullen bedrijven meer kapitaalsintensief en minder arbeidsintensief worden, het zullen dus voornamelijk de arbeidsintensieve industrieën zijn die tot automatisatie zullen overgaan. Hierbij zal een gewijzigde behoefte aan personeel ontstaan. De behoefte aan geschoold personeel, voor het onderhoud en in bedrijf houden van de machines en de meet- en regelapparatuur, zal sterk toenemen, die aan ongeschoold personeel afnemen. In een geautomatiseerde industrie zal de mens meer organiserend, regelend en controlerend optreden en minder uitvoerend. Er zal minder spierarbeid en meer hersenarbeid verricht moeten worden, vooral die vorm van hersenarbeid die inventief denken genoemd wordt. Nu reeds bestaat een tekort aan hooggeschoolde arbeiders met voldoende inventief denkvermogen. Dit tekort zal bij automatisatie sterk toenemen en waarschijnlijk een van de grote problemen worden.

Een aantal problemen zal van meer indirecte aard zijn. Zo zal een steeds groter deel van de bevolking niet opgenomen zijn in het arbeidsproces. Het bevolkingspercentage der 65 jarigen en ouderen neemt toe. Door de langere en uitgebreidere opleidingen zal de intrade op een steeds later tijdstip komen en bovendien zal een aantal ongeschoolde arbeiders tot onvolwaardige arbeidskrachten degraderen, omdat hun capaciteiten zo gering zijn, dat zij het niet tot laaggeschoolde arbeider kunnen brengen. Een steeds kleiner deel van de bevolking zal het nationale inkomen – voor de welstand van een volk een vrij goede maatstaf – moeten verdienen.

Waar nu reeds wordt gestreefd naar verkorting van de werktijd, zal dit naar alle waarschijnlijkheid door invoering van de automatisatie kunnen worden bevorderd. Nauw hangt hiermee samen het probleem van de vrije tijdsbesteding, dat reeds nu aanwezig is. Dat er een probleem van de vrije tijdsbesteding bestaat, hetgeen in omvang nog sterk zal toenemen, zal eerder de mens zelf aangerekend moeten worden dan de automatisatie, industrialisme of iets dergelijks.

Hoe de situatie zich zal ontwikkelen is natuurlijk nooit met zekerheid te voorspellen, wel kan een toekomstverwachting worden opgesteld die zeer waarschijnlijk is. Zo blijkt reeds nu dat in landen waar de automatisatie het verst is gevorderd, de welvaartstijging ook het snelst is. In de Verenigde Staten van Amerika is deze stijging 3 pct. per jaar, berekend naar de productie per man per jaar, uitgedrukt in goederen. In Engeland, waar de automatisatie veel minder is verbreid, is de welvaartstijging slechts 1½ pct per jaar.

In z.g. onderontwikkelde gebieden, waar nog geen of nog maar nauwelijks sprake is van industrialisatie, treft men veelal nog toestanden

aan die weinig verschillen van slavernij; ook in andere opzichten doet de situatie daar vaak denken aan die van 100–150 jaar geleden in de westelijke wereld. Wanneer we hieraan terugdenken, dan blijkt wel welk een welhaast onvoorstelbare vooruitgang voor de arbeidende bevolking de z.g. industriële revolutie heeft gebracht. Velen waren destijds vervuld van bijna nog somberder voorgevoelens ten aanzien van de mechanisatie dan thans ten opzichte van de automatisatie worden gekoesterd. Een aanzienlijke welvaartstijging echter zal slechts mogelijk zijn door een voortschrijdende mechanisatie en automatisatie. Men verwacht binnen enkele decennia de levensstandaard tot het dubbele van de huidige te kunnen opvoeren bij een werkweek van om en nabij de dertig uur.

Reden voor diepe ongerustheid, die de heer Brendel uit de staking in de Engelse auto-industrie meent te kunnen afleiden, kan er voorschijnlijk zeker niet zijn. Van deze staking zou men ook kunnen zeggen dat het diep verontvondend is dat vakbondsleiders een zaak, waarbij een bedrijf dat meewerkt aan de vermindering van het ernstig tekort aan arbeidskrachten en daarbij een weinig fraaie ontslagpolitiek voert, zo op de spits meenden te moeten drijven.

Dat tegen een onelegante ontslagpolitiek verzet wordt aangetekend is volkomen terecht, maar ook in het verleden hebben we in ontslagkwesties weinig fraaie praktijken kunnen waarnemen, toen er van automatisatie nog geen sprake was. Dit tegen de automatisatie aanvoeren is onjuist, wel moge uit dit geval blijken dat de ontwikkeling nauwellettend gevolgd zal moeten worden en dat eventueel onaangename neven effecten zullen moeten worden tegengegaan. Bij een verstandig beleid zal de automatisatie echter eerder ten voordele dan ten nadele van de mens zijn.

J. DE BOER

Ook Uw buitenkerkelijke buurman interesseert zich voor „Mens en Wereld”. Laat het hem lezen en maak hem abonnee!

Rekenschap

Het oktobernummer van het tijdschrift *Rekenschap* opent met een fraai gedicht van Garnt Stuiveling, „Bij Rembrandts portret van Saskia”. Dr. Albert Daan stond zijn studie, „De inhoud der rede”, oorspronkelijk bedoeld als bijdrage voor het te verschijnen boekje „Humanisme en Rede”, aan *Rekenschap* af. De rede van prof. Lucien De Coninck, over „Modern Biologisch onderzoek, Wereld- en Levensbeeld”, gehouden op de Landdag van „Socrates” op 27 mei te Amersfoort, werd in zijn geheel opgenomen en de nieuw opgetreden redakteur van „*Rekenschap*”, prof. H. Freudenthal rekent op een vermakelijke en overtuigende manier af met het beroemde boek „De opstand der horden” van Ortega Y Gasset; buitengewoon interessante lektuur voor allen die gooche-len met het woord massa en massamens.

Afgedrukt werd de eerste aankondiging van het tweede kongres van de „Internationale Humanistische en Ethische Unie”, dat van 26–31 juli 1957 in Londen zal worden gehouden, onder het erevoorzitterschap van Lord Boyd Orr. De vier sekties zullen handelen over de onderwerpen „Levensovertuiging”, „Persoonlijk Leven”, „Maatschappelijk Leven” en „Organisatie”. Personen of groepen die wensen deel te nemen moeten schrijven naar: Stanton Coit House 13, Prince of Wales Terrace, London W. 8.

De uitstekende „Internationale Kroniek” van de hand van dr. B. W. Schaper, ditmaal handelend over *Politiek Atavisme*, sluit dit rijk gevarieerde nummer.

KREMATIE

Het lidmaatschap der Vereniging voor Fakultatieve Lijkverbranding geeft recht op toepassing van lage krematie-tarieven. Gezinskontributie minimaal f 3.— per jaar.

● De Vereniging bemiddelt voor gezinsverzekering op speciale voorwaarden.

Alle gewenste inlichtingen:

Hoofdkantoor Riouwstr. 186, Tel. 554797, 's-Gravenhage

MENS EN WERELD

verschijnt om de veertien dagen

Hoofredakteur: dr. H. Bonger. Redaktiesekretaris: J. van Straten, Goethelaan 73, Utrecht. Telefoon: 31563. Administratie en advertenties: Bleyenburgerstraat 1, Utrecht. Tel.: 10163. Postgiro 304.960, t.n.v. Humanistisch Verbond, Utrecht. Advertentietarieven op aanvraag. Kleine advertenties: f 1,— per regel. Abonnementsprijs: voor leden van het Humanistisch Verbond f 3,50 p. jaar, voor niet-leden f 6,—. Buitenland f 6,50. Losse nummers: f 0,20.

N.V. Levensverzekering-Maatschappij

AURORA (opgericht 1887)

Amsterdam – Herengracht 62 – Telefoon 47006–42878

Kapitaal-, Lijfrente-, Volksverzekeringen

en ... het veel gevraagde

Aurora Spaarcertificaat

(3% rente en een gegarandeerd spaarkapitaal ook na overlijden) – Vraagt vrijblijvend nadere inlichtingen

*Voor cliënten buiten Amsterdam vergoeden wij de totale reiskosten!

Ook de dames willen wij mee laten profiteren van onze enorme OPENINGS AANBIEDINGEN

Naast onze keurcollectie van de nieuwste creaties najaars- en wintermantels geven wij U, bij aankoop hiervan, een fraaie dito poplin

REGENMANTEL CADEAU

MANTELS, in elegante modellen geheel naar de laatste Parijse mode

72⁵⁰ 82⁵⁰ 92⁵⁰

REGENJASSEN

volkomen nieuwe modellen. Het nieuwste dat KOMI U biedt

47⁵⁰ 57⁵⁰ 75-

KOSTUUMS

waarvan elk kostuum een topprestatie

98- 115- 139- en hoger (met 3 jaar garantie)

SPORTCOMBINATIES

(colbert en pantalon) zoals U ze maar zelden ziet!

79- 89- 109-

Het hart van Amsterdam verrijkt door de OPENING van onze volkomen vernieuwde zaak! NIEUW is het moderne interieur. NIEUW zijn de topprestaties uit binnen- en buitenland! NIEUW is onze bedrijfsleider, een kledingdeskundige met een grondige en jarenlange ervaring!

Nog meer dan voorheen zal KOMI de zaak zijn waarvan iedereen zegt: "DAAR VIND JE EERSTE KLAS KLEDING VOOR BILLIJKE PRIJZEN!" Komt U daarom zelf de collectie, bestaande uit louter topprestaties, bezichtigen.

De sortering, afwerking en exclusiviteit van al onze artikelen zal ieder verbazen en dat deze ondanks de kostbare cadeaus, zo laag geprijsd zijn IS HET GEHEIM VAN „KOMI” ALLEEN!

Ten einde aan onze uitzonderlijke prestatie de grootst mogelijke bekendheid te geven gaat deze OPENING gepaard aan een tot nu toe ongekende

CADEAU-ACTIE

Iedere koper van een kostuum ontvangt ter kennismaking een bijzonder fraaie velours

WINTERJAS CADEAU

terwijl iedere koper van een sportcombinatie of regenjas een fantastisch

HERENMODEPAKKET

CADEAU krijgt, bestaande uit:

1 poplin overhemd (bekend merk) 1 bijp. zelfbinder en 1 pr nylon sokken

DEZE WINTERJAS CADEAU!

Speciaal ten behoeve van de lezers van ons blad duurt deze campagne t/m 22 december a.s. - Maandags tot 1 uur gesloten.

TEL. 35958

Komi

in het hart van Amsterdam, Dam 4-hoek Nieuwendijk